

MƏKTƏB VƏ PEDAQOJİ FİKİR TARİXİ
ИСТОРИЯ ШКОЛЫ И ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ МЫСЛИ
HISTORY OF SCHOOL AND PEDAGOGICAL THOUGHT

UOT 37.0

Tofiq Əliağa oğlu İsgəndərov
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Cəlilabad filialının baş müəllimi

AZƏRBAYCANDA MAARİFÇİLİYİN İNKİŞAFI VƏ BU SAHƏDƏ “ƏKİNÇİ”NİN ROLU

Тофик Алиага оглы Искендеров
старший преподаватель Джалилабадского филиала
Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

РАЗВИТИЕ ПРОСВЕЩЕНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ И РОЛЬ “ЭКИНЧИ”
В ЭТОЙ СФЕРЕ

Tofiq Aliagha Iskandarov
head teacher of Jalilabad branch of Azerbaijan State Pedagogical University

DEVELOPMENT OF EDUCATION IN AZERBAIJAN AND THE ROLE
OF "EKINCHI" IN THIS AREA

Xülasə. Azərbaycan maarifçi realizminin təşəkkül mərhələsi XIX əsrin əvvəllərindən 30-cu illərin sonuna qədərki dövrü əhatə edir. Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Şəfi Vazeh, İsmayıl bəy Qutqaşanlı, daha sonra Qasım bəy Zakir, Baba bəy Şakir, Mirzə Baxış Nadim və b. bu dövrün görkəmli nümayəndələridir.

Mirzə Fətəli Axundovun yaradıcılığı 40-60-cı illər maarifçilik hərəkatında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Onun yaradıcılığında Azərbaycan maarifçiliyi realist ənənələrlə daha da mükəmməlləşərək bir məktəb oldu. Realist dramaturgiyanın, realist nəsrin bünövrəsi qoyuldu. Mirzə Fətəli Axundovun yaradıcılıq ənənələrindən bəhrələnən Azərbaycan maarifçi realizmi əsrin 70-ci illərində yeni bir mərhələyə qədəm qoyaraq inkişafının ən yüksək zirvəsinə çatdı. Həsən bəy Zərdabi, Əsgər ağa Adıgözəlov (Gorani), Nəcəf bəy Vəzirov, Seyid Əzim Şirvani və b. bu dövrün görkəmli nümayəndələridir. Bütün maarifpərvər qüvvələr məhz H. Zərdabi və onun nəşr etdiyi “Əkinçi” qəzetinin ətrafına toplanırdı.

Açar sözlər: *Maarifçi-realist ədəbiyyat, milli teatr, milli mətbuat, satirik cərəyan, realist dramaturgiya, Azərbaycan ziyalılar ordusu*

Резюме. Стадия формирования азербайджанского просвещенного реализма охватывает период с начала 19 века до конца 30-х годов. Аббасгулу Ага Бакиханов, Мирза Шафи Вазех, Исмаил бек Гутгашинли, позже Гасым бек Закир, Баба бек Шакир, Мирза Бахиш Надим и другие являются яркими представителями этой эпохи. Творчество Мирзы Фатали Ахундова имеет особое значение в просветительском движении 40-х и 60-х годов. В его творчестве азербайджанское просвещение стало школой, все более совершенствуясь с реалистическими традициями. Были заложены основы реалистической драмы и реалистической прозы. Воспитывая творческие традиции Мирзы Фатали Ахундова, просвещенный реализм Азербайджана в 70-х годах века вышел на новый этап и достиг наивысшей вершины своего развития. Гасан бек Зардаби, Аскер ага Адыгозалов (Горани), Наджаф бек Вазиров, Сайид Азим Ширвани и другие также прославляют данную эпоху. Вокруг Г. Зардаби и издаваемой им газеты «Экинчи» собирались все просвещенные силы.

Ключевые слова: *просветительско-реалистическая литература, национальный театр, национальная пресса, сатирическое течение, реалистическая драматургия, армия интеллигенции Азербайджана*

Summary. The formation stage of Azerbaijani enlightened realism covers the period from the beginning of the 19th century to the end of the 30s.. Abbasgulu Agha Bakikhanov, Mirza Shafi Vazeh, Ismayil Bey Gutgashinli, later Gasim Bey Zair, Baba Bey Shakir, Mirza Bakhish Nadim and others are prominent representatives of this era.

The creativity of Mirza Fatali Akhundov is of special importance in the enlightenment movement of the 40s and 60s. Azerbaijani enlightenment is realistic in his work further perfected by traditions. It was a school. Benefiting from the creative traditions of Mirza Fatali Akhundov, the enlightened realism of Azerbaijan entered a new stage in the 70s of the century and reached the highest peak of its development. Hasan Bey Zardabi, Asker Agha Adigozalov, Najaf Bey Vazirov, Sayyid Azim Shirvani and others. prominent representatives of the period. All enlightened forces gathered around Hasan Bey Zardabi and the "Akinchi" newspaper published by him.

Key words: *Enlightenment-realistic literature, national theater, national press, satirical current, realistic drama, The army of Azerbaijani intellectuals.*

XIX əsr Azərbaycanda bir sıra mühüm ictimai-siyasi və mədəni hadisələrlə yanaşı, həm də maarifçiliyin inkişafı ilə xarakterizə olunur. XVIII əsr ədəbiyyatımızda yaranan realizm ənənələri XIX əsrin əvvəllərində bir tərəfdən satirik cərəyanın, digər tərəfdən isə maarifçi realizmin inkişafına təkan verirdi. Mühüm səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə bərabər, XIX əsr ədəbiyyatı məzmunca oxunaqlı və maraqlı məlumatlarla çox zəngin, həm də məhsuldarlığı ilə seçilən bir dövrdür. Bu dövr ədəbi üslubları, bəhs olunan mövzular və janr etibarı ilə də çox zəngindir. Məhz XIX əsr Azərbaycan xalqına dünyada tanınmış böyük elm və sənət adamları bəxş etmişdir. Abbasqulu ağa Bakıxanov, professor Mirzə Kazım bəy, İsmayıl bəy Qutqaşınlı, Mirzə Şəfi Vazeh, Mirzə Fətəli Axundov, Həsən bəy Zərdabi (Məlikov), Seyid Əzim Şirvani, Nəcəf bəy Vəzirov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev kimi böyük maarifçi ziyalılar bu dövrdə yetişmişlər.

Maarifçilər ideal cəmiyyətin qurulmasında ağıla əsaslanmağa üstünlük verirdilər. Onlar inanırdılar ki, insanların əxlaqını saflaşdırmaq və tərbiyə etmək yolu ilə cəmiyyətin ağıllı adamlar tərəfindən idarə olunması və ideal cəmiyyət qurulmasına nail olmaq olar. İlk Azərbaycan maarifçiləri hətta insanı həyatın fəal yaratıcısı hesab edirdilər. Əsrin birinci yarısındakı maarifçilik hərəkatı, xüsusilə Abbasqulu ağa Bakıxanov, İsmayıl bəy Qutqaşınlı və Mirzə Şəfi Vazehin adı ilə bağlıdır. XIX əsrin əvvəlləri həm də realist ədəbi cərəyanın hazırlanması dövrü kimi xarakterizə olunur. .A. Bakıxanov, İ. Qutqaşınlı, M.Ş. Vazeh Q. Zakir və b. yaradıcılığında onun ilk rüşeymləri yaranırdı. Bu ideologiya ədəbiyyatımızda "M.P. Vaqif yaradıcılığı ilə başlanan realizm ənənələrinin dərinləşərək

maarifçi səciyyə daşmasına və ədəbi hərəkatın əsas yaradıcılıq metoduna çevrilməsinə faydalı təsir göstərirdi" (8, s. 13). Siyasi dünyagörüşdə materializm və idealizm arasında gedən mübarizə, ədəbiyyat sahəsində də özünü qabaqcıl ideyalarla mürtəce idealist baxışlar arasındakı mübarizədə göstərirdi.

Azərbaycan maarifçi realizmi XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq "Əkinçi" qəzetinin nəşrinə qədər bir sıra mühüm inkişaf mərhələlərindən keçmişdir. "Əkinçi" qəzetinin nəşri milli ədəbi dilimizin və bütövlükdə milli mədəniyyətimizin inkişafında xüsusi əhəmiyyət kəsb edən tarixi hadisə idi.

1828-ci ildə Rusiya və İran dövlətləri (Qacarlar) arasında imzalanmış Türkmənçay sülh müqaviləsinin şərtlərinə görə Şimali Azərbaycanda çar Rusiyası müstəmləkəçilik mövqeyini daha da möhkəmləndirdi. Hər şeydən əvvəl, xalq böyük M. F. Axundovun təbirincə, "qoşunkeşlik və çapqınçılıqdan azad olub asayış tapdı" (8, s. 11). Rusiyaya inteqrasiyasından sonra Azərbaycanın iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verdi. Mühəriblər və daxili feodal mübahisələri başa çatdıqdan sonra dinc mühitin yaradılması ölkənin mədəni həyatına müsbət təsir göstərdi.

Elə həmin ildən Çar hökuməti rüsdilli dövlət məktəblərinin açılması və müxtəlif mətbuat orqanlarının nəşrinə də şərait yaratdı. Rus yazıçısı A.S. Qriboyedovun təşəbbüsü ilə 1828-ci ildən "Tiflisskiye vedomosti" qəzeti nəşr olunmağa başladı. Qəzetin redaktoru P.S. Sankovski təyin edilmişdi. P.S. Sankovski dekabrist yazıçı, demokratik ruhlu bir adam olduğundan qəzet dekabristlər və yerli ziyalıları ətrafında toplayırdı. Ona görə də "Tiflisskiye vedomosti"

bütövlükdə Zaqafqaziya xalqlarının mənafeyinə xidmət etməsi ilə seçilirdi. Daha sonra qəzetə əlavə olaraq, əvvəl farsca, sonra isə azərbaycanca "Tatarskiye vedomosti" nəşr olunurdu. Burada da bütünlüklə Azərbaycan ziyalılarının qüvvəsindən istifadə olunurdu. Beləliklə, P.S. Sankovskinin fəaliyyəti nəticəsində "Tifliskiye vedomosti" qəzeti Zaqafqaziya xalqlarının mənafeyinə xidmət edən mütərəqqi bir qəzetə çevrilmişdi. Bununla da qəzet Azərbaycan ziyalılarının rus mədəniyyəti ilə tanışlığında mühüm rol oynamışdır.

A. Bakıxanov xalqımızın böyük ədəbi simalarından və ictimai xadimlərindən biridir. Dövrünün tanınmış alimi, mütəfəkkiri, istedadlı şairi və ilk Azərbaycan maarifçiliyinin əsas nümayəndəsi idi. Maarifçi-realist ədəbi cərəyanın yaranması onun adı ilə bağlıdır. Hələ qraf İ.F. Paskeviçin Qafqazın baş hakimi olduğu dövrdə (1827-ci ilin martında çar hökuməti A.P. Yermolovu Qafqazın baş hakimi kimi qraf İ.F. Paskeviçlə əvəz etmişdi) Ərdəbildə rus qoşunlarının əlinə keçən Şərq kitabxanasının tədqiqi ilə məşğul olmuşdur. Çox zəngin və qiymətli materialları olan Ərdəbil kitabxanasındakı Əlyazmalar üzərində işləmiş və Şərq müəlliflərinin yazdığı əsərlərin kataloqunu tərtib etmişdi. O zaman qraf İ. F. Paskeviç Abbasqulu ağa Bakıxanova böyük hörmət və etimad bəslədiyindən kitabxananın tədqiqi işini də yazıçı A.S. Qriboyedovla ona tapşırırmışdı. Qraf Paskeviç, həmçinin dövlətlərarası sülh danışıqlarının aparılmasında və digər diplomatik səfərlərdə də Bakıxanova böyük etimad göstərmişdi.

1832-ci ildə Bakıxanov özünün maarifçilik fəaliyyətini davam etdirmək məqsədi ilə məktəb açmağa təşəbbüs edir. Bu barədə hökumətə təqdim etdiyi layihədə məqsədlərini belə izah edir: "Maarifə doğru ilk addım məktəb açmaqdan ibarətdir. Mən də həmvətənlərimin faydası üçün var qüvvəmi bu işə həsr edirəm. Öz nəzarətim altında məktəb təsis etmək haqqında fikir irəli sürməyə cəsarət edirəm" (5, s. 96). Beləliklə, A. Bakıxanov, özünün dediyi kimi, "var qüvvəsi" və potensialı ilə ictimai-siyasi, elmi-mədəni proseslərin mərkəzində idi. Onun bilavasitə iştirakı ilə "Tatarskiye vedomosti" vərəqəsinin 1832-ci ilin yanvarından azərbaycanca nömrəsi çap olunurdu. Maarifçilərin gözəl cəmiyyət yarada bilmək üçün insanların əxlaqı-

nı yaxşılaşdırmaqla, onları tərbiyə etmək haqqında fikirləri A. Bakıxanovun "Kitabi-nəsihət", "Gülüstanı-İrəm", "Təhzibül-əxlaq" kimi əsərlərində ifadə olunmuşdur.

XIX əsrin I yarısında Azərbaycan ədəbiyyatında təşəkkül tapan ilk maarifçiliyin əsas nümayəndələrindən biri də Mirzə Şəfi Vazehdir. O, Abbasqulu ağa Bakıxanovun müasiri, Mirzə Fətəli Axundovun isə müəllimidir. M.F. Axundovun realist yazıçı və böyük maarifçi kimi yetişməsində onun mühüm rolu olmuşdur. 1840-cı ildə M. F. Axundov Tiflis qəza məktəbində Şərq dilləri üzrə müəllim vəzifəsindən çıxarkən öz yerinə işə müəllimi M.Ş. Vazehi məsləhət görmüşdür. Bununla əlaqədar M. Ş. Vazeh 1840-1846-cı illərdə Tiflisdə yaşamışdır. Beləliklə, Mirzə Şəfi Vazeh imtahan verib Tiflis qəza məktəbində Azərbaycan dili müəllimi işləməyə başlayır. Burada o, həm də fərdi dərslərlə məşğul olur. Eyni zamanda, dövrün qabaqcıl ziyalıları ilə tanış olur. Hətta 1844-cü ildə "Divani-hikmət" adlı ədəbi məclis də təşkil etmişdir. Bu məclis əvvəlcə Gəncədə təşkil olunmuş, daha sonra isə (1846-cı ilə qədər) Tiflisdə öz fəaliyyətini davam etdirmişdir. Onun tələbələri arasında alman şairi və Şərq dilləri üzrə tərcüməçi Fridrix Martin fon Bodenştedt də var idi. Tiflisdə müəllim işlərkən Mirzə Şəfi Vazeh rus pedaqoqu İvan Qriqoryevlə birlikdə Tiflis gimnaziyası üçün Azərbaycan şeirinin ilk antologiyasını və "Tatar-rus lüğəti"ni tərtib etmişdir. Ədəbi məclisin yığıncaqlarında A. Bakıxanov, M.F. Axundov, İvan Qriqoryev, Mirzə Həsən Vidadi, Mirzə Həsən Ordubadi, İ.A. Slivski, F. Bodenştedt və başqaları iştirak edirdi.

XIX əsrin maarifçiləri sırasında İsmayıl bəy Qutqaşının da adı xüsusi qeyd olunmalıdır. İsmayıl bəy Qutqaşın Azərbaycan realist nəsrinin inkişafında böyük xidmətlər göstərmiş sənətkarlardandır. Onun "Rəşid bəy və Səadət xanım", yaxud "Şərq hekayəsi" əsəri "Kitabi-Əsgəriyyə"dən sonra ədəbiyyatımızda böyük sensasiya yaradan əsər kimi çox qiymətlidir. Əsərin orijinalı fransızca yazılıb və 1835-ci ildə Varşavada fransız dilində nəşr olunmuşdur. Əsər ilk dəfə iyirminci illərin (XX əsr) əvvəllərində Bakıda Xasay xan Usmiyevin şəxsi kitabxanasından tapılmış və fransız dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilərək nəşr olunmuşdur. Kitab, İsmayıl bəy Qutqaşının Xasay

xana xatirə qeydlərindən görüldüyü kimi, Us-miyevə babası Xasay xandan qalmışdır. Mirzə Fətəli Axundovun son səhifədə öz əli ilə yazdığı qeydlərindən görünür ki, M.F. Axundov əsəri orijinaldan oxumuş, onda gələcəyə böyük inam və ruh yüksəkliyi yaratdığını sevinc hissi ilə qeyd etmişdir: "Mən bu gün sizi tamamilə inandırma bilərəm ki, arzularımızın həyata keçirilməsi günü artıq yaxınlaşmışdır. 15 mart 1846. Mirzə Fətəli." (5,183).

İlk maarifçilərin yaradıcılığında realizmin bünövrəsi qoyulurdu. Qasım bəy Zakirin, daha sonra isə Mirzə Baxış Nadim və Baba bəy Şakirin təmsalında maarifçi realistlərin yeni nəslini onu daha da inkişaf etdirdilər. Əsrin ortalarında Azərbaycan maarifçiliyi Mirzə Fətəli Axundovun yaradıcılığında yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. M.F. Axundovun yaradıcılığı XIX əsrin ortalarında formalaşan Azərbaycan maarifçi realizminin parlaq nümunəsidir. Onun ədəbi-tənqidi, ictimai-siyasi və fəlsəfi dünyagörüşünün formalaşmasında qədim yunan, qabaqcıl rus və Qərbi Avropa maarifçiliyinin müsbət təsiri olmuşdur. Dünyagörüşündə maarifçilikdən inqilabi demokratiyadək ideoloji bir yüksəliş yolu keçmişdir. Müəllimi Mirzə Şəfiddən aldığı "dərs"dən başqa fitri istedadı və mütaliəsi sayəsində Qərbi Avropa və rus klassiklərinin əsərlərini rus dilində oxumuşdur. Xalqın elmi dünyagörüşünün inkişafında əlifbanın böyük əhəmiyyətə malik olduğunu bildiyi üçün ərəb qrafikalı Azərbaycan əlifbasında islahat aparılması üçün çalışmışdır. "Aldanmış kəvakib" əsərində məktəbə, elm və maarifə yüksək qiymət verən Yusif Sərracı da ideal hökmdar obrazı kimi yaratmışdır.

M.F. Axundov yaradıcılığı bütün keyfiyyətləri ilə Azərbaycan maarifçi realizminin inkişafında xüsusi bir mərhələdir. Əsərlərində də xalq kütlələrinin azadlığı və tərəqqisinə mane olan ictimai-siyasi nöqsanların tənqidinə əsas yer verirdi. Məhz onun xidmətləri sayəsində əsrin 60-70-ci illərində Azərbaycan maarifçi realistlər ordusu yetişirdi. M.F. Axundovun ədəbiyyata gəlişi ilə ədəbiyyat tariximizdə qəti bir dönüş yarandı. Realizm və maarifçilik ənənələri M.F. Axundovun yaradıcılığında mükəmməl bir yaradıcılıq metodu səviyyəsinə yüksəldi. Bu zəmandan başlayaraq, realizm və maarifçilik hərəkəti ardıcıl, şüurlu inkişaf yoluna düşdü.

Mirzə Fətəli Axundovun Azərbaycan mədəniyyəti üçün müəyyən etdiyi ədəbi-estetik inkişaf istiqaməti XIX əsrin ikinci yarısında maarifçi-realist sənətkarların yeni nəslinin meydana çıxmasına, Azərbaycan maarifçiliyinin yeni inkişaf mərhələsinə yüksəlməsinə zəmin yaratdı. Eyni zamanda, qonşu xalqların da ədəbi-mədəni yüksəlişinə xidmət etməsinə səbəb oldu.

Əsrin 70-ci illərindən başlayaraq ədəbiyyata gələn, maarifçi-realistlərin yeni nəslini M.F. Axundov ənənələrinin davamçıları Nəcəf bəy Vəzirov, Vasaq Mədətov, Əsgər ağa Gorani, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Həsən bəy Zərdabi və b. təmsalında realizm məktəbi özünün ən yüksək inkişaf səviyyəsinə qalxdı. Lirik, epik və dramatik növlərin müxtəlif janrlarında satira yaradıcılığı da yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu.

Beləliklə, Azərbaycan maarifçi-realist ədəbiyyatı öz inkişafında klassik Azərbaycan poeziyası, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı və XIX əsr rus realistlərinin qabaqcıl ənənələrindən qidalanaraq, yeni tarixi şəraitdə və milli zəmində inkişaf edirdi. Xüsusən, təbiətşünas alim H. Zərdabinin (1837-1907) nəşr etdiyi "Əkinçi" qəzeti (1875-1877) bu dövrdə ədəbi-mədəni həyatın coşqun inkişafına təkan verirdi. Burada özünə yer tapan bir sıra ədəbi-ictimai müzakirə və mübahisələr Azərbaycan ədəbiyyatında humanist ənənələrin daha da möhkəmlənməsinə və inkişaf etməsinə yardım göstərirdi.

Həsən bəy Zərdabi XIX əsrin II yarısında yetişən görkəmli maarifçi, birinci jurnalist, həm də böyük fədai idi. O, Azərbaycan xalq məişətini bütün incəliklərinə qədər bilən bir maarifçi idi. Gənc nəslin düzgün tərbiyə edilməsi, onların vətənpərvər və xalq ruhunda tərbiyə olunması, azadlıq və maarifçilik hərəkətinin fəal mübarizləri kimi yetişməsinə bütün qüvvə və bacarığını sərf edirdi. Hələ Bakıda təbiət elmləri üzrə müəllim işlədiyi dövrdə azərbaycanlı uşaqları məktəbə cəlb etmək üçün təbliğat aparırdı. 1872-ci ildə Bakıda ilk dəfə "Cəmiyyəti-xeyriyyə" də təşkil etmişdi. Nəcəf bəy Vəzirov və Əsgər ağa Adıgözəlov (Gorani) ilə birlikdə Azərbaycanın şəhər və kəndlərini gəzərək xeyriyyə cəmiyyətinə üzv yazırdılar. Yorulmaz və qayğıkeş fəaliyyətinə görə müasirləri onu fəxrərlə "Zaqafqaziya müsəlman ziyalılarının müəllimi və mənəvi ata-

sı adlandırdılar”. Onun səy və əzmkarlığı sayəsində 10 mart 1873-cü ildə M.F. Axundovun ”Sərgüzəşti vəzir xani Lənkəran” əsəri ilə Azərbaycan Milli teatrının bünövrəsi qoyuldu. Ardınca “Hacı Qara”, “Xırs quldurbasan” və daha başqa əsərlər tamaşaya qoyuldu. Bu işdə Həsən bəy Zərdabi ilə birlikdə Azərbaycan ziyalılarından Nəcəf bəy Vəzirov, Əsgər ağa Adıgözəlov (Gorani) də yaxından iştirak edirdilər.

Beləliklə, fransız səyyahı Şardenin “Şərqi operası” adlandırdığı (XVII əsrin sonları) xalq tamaşalarından sonra, XIX yüz ildə M. F. Axundov komediyalarının Bakıda müvəffəqiyyətlə tamaşaya qoyulması maarifçilik ənənələrinin daha geniş vüsət almasına şərait yaradırdı. Bakıdan sonra Şuşa, Naxçıvan, Tiflis (1876-cı il) və b. şəhərlərdə də M.F. Axundovun komediyaları tamaşaya qoyulurdu. Belə bir zamanda da teatr binası zərurəti meydana gəldi və ”millət atası” xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıyevin köməkliyi ilə Bakıda ilk teatr binası tikildi.

Sözsüz ki, xalqın maariflənməsi yolunda atılan hər bir mütərəqqi addım mövcud ictimai-siyasi şərait üçün çox qiymətli idi. Lakin Həsən bəy Zərdabi xalqın dünyagörüşünün dəyişməsi və inkişafına daha geniş imkanlar açmağa, daha mükəmməl təbliğat vasitələri axtarırdı. Çünki Zərdabi zəhmətkeş xalqın mənafeyinə, onun hərtərəfli inkişafı və mübarizəsinə xidmət edə biləcək mətbuatın tərəfdarı idi. Nəhayət, Həsən bəy Zərdabinin ardıcıl və yorulmaz fəaliyyətinin nəticəsi olaraq, xalq mənafeyinə uyğun və maarifpərvər bir mətbuat orqanı tarixi zərurətdən meydana gəldi. 1875-ci il iyulun 22-də Bakıda ana dilində ilk qəzetin – “Əkinçi” (1875-1877) qəzetinin nəşrə başlaması ilə Azərbaycanda əsl demokratik və milli dəyərlərə söykənən “mətbuat erası” başlandı. Həsən bəy Zərdabinin çox gərgin əməyi sayəsində “Əkinçi” xalqın arzu və istəklərindən doğan bir mətbuat orqanı oldu. Özünün xarakterizə edərək “pul yox, çapçı yoldaş yox, kitabxana yox, hürufat yox” – deyərək səciyyələndirdiyi çətinliklərdən ona yalnız Vətən eşqi, xalq məhəbbəti güc verdi. İki illik fəaliyyəti nəticəsində “Əkinçi” Azərbaycanda əsl dünyəvi mətbuatın əsasını qoydu. Qəzetin nəşri elə bir tarixi əhəmiyyət kəsb edən hadisəyə çevrildi ki, XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşrinəqə-

dərki mətbuat orqanlarının heç biri onun səviyyəsinə yüksələ bilmədi.

Həsən bəy Zərdabi “Əkinçi” qəzetinin nəşrinə nail oluncaya qədər çox böyük maneələrlə üzləşmişdi. Hər şeydən əvvəl, “çarizm Azərbaycan maarifçilərinin bütün mütərəqqi təşəbbüsləri kimi, milli mətbuat yaratmaq cəhdini də boğurdu” (4, s. 4). Ona görə də qəzetin nəşrinə 12 aprel 1873-cü ildən 5 oktyabr 1874-cü ilə qədər Bakı və Tiflis dəftərxanaları arasında keçən 1 il 6 ay ərzində uzun süründürmələrdən sonra icazə ala bilməmişdi. Böyük sənətkar və ictimai xadim bu yolda çəkdiyi əziyyətlərdən və məhrumiyyətlərdən bəhs edərək “Rusiyada əvvəlinci Azərbaycan qəzeti” adlı məqaləsində yazırdı: ”Hər kəsi çağırıram, gəlməyir, göstərirəm, görməyir. Deyirəm, qanmayır. Axırda gördüm ki, onları haraylayıb çağırmaqdan, onlara deməkdən başqa bir qeyri əlac yoxdur. Olmaz ki, mənim sözümlü eşidənlərdən heç bir qanan olmasın”.

Yenə də qəzet səhifələrindən birində yana-yana yazırdı: “Ey bizə diqqət edənlər, bu qəzetin kəsrini görəndə (çünki qəzet çox böyük maddi və mənəvi problemlərlə üzləşirdi - T. İsgəndərov) gülməyin. Gülmək yeri deyil. Siz ağlayın ki, bizim müsəlmanların bircə qəzeti də basdırmağa (nəşr etməyə - T. İsgəndərov) adamı yoxdur” (8, s. 93).

Əsrin II yarısında S.Ə. Şirvaninin realist şeir yaradıcılığı sahəsinə keçməsinə “Əkinçi” və “Kəşkül” qəzetlərinin mühüm rolu olmuşdur. Mədəniyyətə və maarifə həsr etdiyi şeirləri və yazıları ilə mətbuatda tez-tez çıxış edirdi. ”Ziya”qəzetinə”, “Qafqaz müsəlmanlarına xitab”, “Təlim-tərbiyə haqqında”, “Əkinçi” qəzetinə yardım üçün”, “Qəzet nədir”, “Ziya” qəzetinə təbrik”, “Ziya” qəzeti haqqında”, “Həsən bəy Məlikov Zərdabiyə”, “Həsən bəyin hüzurinə” və b. şeirləri gənc nəslin təlim-tərbiyyəsinə, təhsilin, elm və maarifin təbliğinə həsr olunmuşdur.

Həsən bəy Zərdabiyə müraciətlərində onun gördüyü işə yüksək qiymət verir, əsərlərinin qəzetdə çap olunmasını xahiş edirdi. Şeirlərində S.Ə. Şirvani həm elm və maarifin cəmiyyətin inkişafında əhəmiyyətli rolunu açıb göstərir, həm də Həsən bəy Zərdabinin bu sahədə maddi və mənəvi çətinliklər bahasına gördüyü işin böyüklüyünü xalqa çatdırırdı. Bu yolla da

xalqa arzu və istəklərini ifadə edirdi. Eyni zamanda, oxucularını "Əkinçi"nin ətrafında sıx birləşməyə, onu qorumağa çağırırdı. "Millət-Sislem"ın gündən-günə "zəlilü-xar" olmasının səbəblərini "ona bielmlik olur bais," – deyə onları "qəflət yuxusu"ndan ayılmağa çağırırdı. Nədanlıqdan qurtarmaq üçün onları qabaqcıl elm-ləri öyrənməyə, maariflənməyə həvəsləndirirdi. "Millətin qeyrətin çəkən kəslər"i əlbir olmağa, birgə fəaliyyətə səsləyirdi.

Xüsusilə, "Əkinçi"nin təsiri ilə şair günün vacib olan məsələləri ilə maraqlanırdı. "Əkinçi" qəzetinin nəşrə başlaması S.Ə. Şirvani yaradıcılığının yeni ictimai məzmun kəsb etməsi və formalaşmasına müsbət təsir göstərdi. Şair səsini H. Zərdabının səsinə qoşdu."(8,173) Müasir həyatın tələblərinə uyğun şeirlər yazıb "Əkinçi"də nəşr etdirən maarifçi şair üçün "Əkinçi" qəzeti bir xitabət kürsüsü idi. O, xalqı qəflət və cəhalət yuxusundan oyatmağa çalışır, Həsən bəy Zərdabının maarifçilik təşəbbüslərini alqışlayır, onu bilikli bir müəllim və xeyirxah insan kimi qiymətləndirirdi. Məhz "Seyid Əzim Şirvaninin "Əkinçi"də iştirak etməsi ilə maarifçi realist poeziya məktəbi yarandı (8, s.173). Şair "Əkinçi" qəzetinin böyük mədəni faydalarını dərk etdiyi üçün onun nəşrinə mane olanları susdurmağa çalışırdı, əsərlərində mürtəceləri satira atəsinə tuturdu. Müasirlərini bu qəzeti oxumağa və onu qorumağa çağırırdı:

Bəs "Əkinçi" cəlalımızdı bizim,
Nasehi xoşməqalımızdı bizim.
Səy edin, ey guruhi-niksifat!
Etməsin ta bizim "Əkinçi" vəfat (14, s. 431).

Odur ki, milli ədəbi dilimizin və mədəniyyətimizin inkişafı tarixində Həsən bəy Zərdabi və onun nəşr etdiyi "Əkinçi" qəzeti misilsiz xidmətlər göstərmişdir. Xalqın milli təfəkkürünün formalaşması və maariflənməsi, siyasi səbatlılığının artması və dünyagörüşünün inkişafında göstərdiyi səy və yorulmaz fəaliyyətinə görə "Əkinçi" özündən əvvəlki və sonrakı dövr mətbuat orqanları arasında Azərbaycan reallıqlarını daha mükəmməl əks etdirə bilməsi və xalqsevərliyi, tərəqqipərvərliyi, xalq ruhuna uyğunlu-

ğu və azadlıqsevərliyi ilə fərqlənirdi. Bu keyfiyyətləri ilə də xalqın sevimlisi oldu. Tədqiqatçılar çox haqlı olaraq "Əkinçi"ni "maarifçilik ideyalarının əkinçisi", ondan sonra gələn və "Əkinçi" qəzetinin ənənələrini davam etdirən mətbuat orqanlarını isə "Əkinçi"nin övladları"(prof. X. Məmmədov) adlandırırlar.

Əsrin sonlarına doğru "Əkinçi" ideyalarını, onun ənənələrini davam və inkişaf etdirən "Kəşkül" (1883-1891) qəzeti oldu. Qəzetə Ünsizadə qardaşlarından Cəlal Ünsizadə redaktorluq edirdi. XIX əsrin 80-90-cı illərində Azərbaycan maarifçilik hərəkatının geniş vüsət almasında onların da böyük xidmətləri olmuşdur. Xalqın həyatını, onun məişəti, gündəlik məşğuliyyəti və maarifçilik ideyalarını təbliğ edən, xalq ruhunu, arzu və istəklərini, qayğı və ehtiyaclarını əks etdirən məhz "Kəşkül" qəzeti idi. 1891-ci ildə "Kəşkül" ün bağlanmasıdan sonra Azərbaycanın demokratik və maarifpərvər ziyalıları N. Nərimanov, S.M. Qənizadə, M. Şahtaxtı nə qədər çalışsalar da, heç bir qəzet nəşrinə icazə ala bilmədilər. Məqsəd və məramından asılı olmayaraq, çap olunan mətbuat orqanları daim basqı və təzyiqlərə məruz qalırdılar. Mütləqiyyət hökuməti xalq kütlələrini, xüsusən türk-müsəlman əsilli xalqları daim əsarətdə saxlamağa çalışırdı. Buna görə də Azərbaycan dövrü mətbuatı çar hökumət orqanları və senzuranın təqibləri ilə üzləşirdilər. Azərbaycanlılardan sayca çox az olan ermənilərin, gürcülərin onlarla qəzet və jurnalları çap olunduğu halda, çar hakimiyyət orqanları və şovinistlər Azərbaycan dilində mətbuatın olmasına, onun məqsəd və məramından asılı olmayaraq, çox qısqançlıqla yanaşırdılar.

Problemin aktuallığı. Çar Rusiyasının Azərbaycanda apardığı müstəmləkəçilik siyasəti və Azərbaycan dilində çap olunan mətbuat orqanlarına qarşı qatı amansızlığı tənqid edilir.

Problemin elmi yeniliyi. Azərbaycanda maarifçiliyin inkişafı və süni yaradılan maneələr, problemlərin həllində Azərbaycan ziyalılarının əzmkarlığı və səyləri əks olunmuşdur.

Problemin əhəmiyyəti. Məqalə magistr, doktorant və gənc tədqiqatçıların istifadəsi üçün əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat:

1. Ağarəfi Zeynalzadə. Azərbaycan mətbuatı və çar senzurası (1850-1905).- Bakı: Elm, -2006.
2. Babayev, B. Azərbaycan realist nəsrində satira. -Bakı: Elm, -2008.
3. Bakıxanov, A. Seçilmiş əsərləri. / A. Bakıxanov. -Bakı: Avrasiya-Press, 2005.
4. Əkinçi. 1875-1877. Tam mətni. Redaktor Ə. Mirəhmədov. -Bakı: Avrasiya Press, -2005.
5. Feyzulla Qasımzadə. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. -Bakı: Maarif, -1974.
6. Xeyrulla Məmmədov. "Əkinçi"dən "Molla Nəsrəddin"ə qədər. -Bakı, 1986.
7. Xeyrulla Məmmədov. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda maarifçi-realist ədəbiyyat. -Bakı, 1978.
8. Xeyrulla Məmmədov. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı. 2006.
9. Həsən bəy Zərdabi – 170.Tərtib edən: A. Abdullayeva. -Bakı, 2012.
10. İsmayıl bəy Qutqaşınlı. Əsərləri. Lider nəşriyyatı. -Bakı, 2005.
11. M. Yusifov, Mirzə Şəfi Vazeh. -Bakı: Elm və təhsil, -2014.
12. M. F. Axundov. Bədii və fəlsəfi əsərləri. -Bakı: Yazıçı, -1987.
13. Mir Cəlil, F.C. Hüseynov. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. -Bakı: Maarif, -1982.
14. S.Ə. Şirvani. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild. -Bakı: Şərq- Qərb, -2013.

E-mail: tofiqisgenderov92@gmail.com

Rəyçilər: *filol.ü.fəls.dok. A.H. Nəzərova,*
filol.ü.fəls.dok. A.A. Əhmədzadə

Redaksiyaya daxil olub: 02.03.2023